

BENĞİ

Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi

BENĞİ World Journal of Yörük-Türkmen Studies

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/bengi>

ISSN: 2717-6584

Mehmed Emin Resulzade'nin Yayınlarında 1905-1906 Ermeni-Azerbaycan Çatışması

1905-1906-cı İllər Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsi Mövzusu Məhməd Əmin
Rəsulzadənin Publisistikasında

*The Topic Of The Armenian-Azerbaijani Conflict Of 1905-1906 In Mamed Emin
Rasulzade's Journalism*

doi: 10.58646/bengi. 1461999

Geliş/Received: 05 Nisan 2024

Kabul/Accepted: 01 Mayıs 2024

Fərhad CABBAROV *

Özet

Bu makale, Güney Kafkasya'daki ilk etnik çatışma olan 1905-1906 ermeni-azerbaycanlı katliamlarının M.E.Resulzade'nin gazeteciliğinde ele alınışına adanmıştır. M.E.Resulzade'nin 1906 yılında periyodik basında yayınlanan bir dizi makalesinde, bu katliamların nedenleri ve gelişimi, olaylar sırasında Rus İmparatorluğu hükümetinin tutumu ile ilgili görüşleri analiz edilmiş ve karşılaştırmalar yapılmıştır. Makalede M.E.Resulzade'nin ermeni-azerbaycanlı çatışmasına o dönemde taşıyıcısı olduğu sol, sosyal-demokrat ve devrimci bir pozisyondan yaklaşması, sınıfsal, enternasyonalist tarafta dururken meydana gelen çatışmadan sadece Çarlık Rusya'sının zalim rejimini sorumlu tutması gibi konulara değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: 1905-1906 yılları, Ermeni-Azerbaycanlı Çatışması, Ermeni Terörü, Çarlık hükümeti, "Taşnaksutyun", Bakü, Şuşa.

* **Sorumlu Yazar/Corresponding author:** Doç.Dr., Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, e-posta: farhadcabbarov@mail.ru. Orcid: 0009-0002-4930-7778.

Atf/Citation: Cabbarov, F. (2024). Mehmed Emin Resulzade'nin Yayınlarında 1905-1906 Ermeni-Azerbaycan Çatışması. BENGİ Dünya Yörük-Türkmen Araştırmaları Dergisi, 2024 (2), 205-219.

Xülasə

Məqalə Cənubi Qafqazda ilk etnik münaqişə olan 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınlarının M.Ə.Rəsulzadənin publisistikasında işıqlandırılması məsələsinə həsr olunub. 1906-cı ildə dövrü mətbuatda dərc olunmuş bir sıra məqalələrində M.Ə.Rəsulzadənin bu qırğınların səbəbləri, gedişi, hadisələr zamanı Rusiya imperiyası hökumətinin mövqeyi ilə bağlı mülahizələri təhlil olunub, müqayisələr aparılıb. Məqalədə M.Ə.Rəsulzadənin erməni-azərbaycanlı münaqişəsinə həmin dövr daşıyıcısı olduğu solçu, sosial-demokrat və inqilabi mövqedən yanaşması, sinfi, beynəlmilətçi cihadla duraraq baş vermiş münaqişədə yalnız çar Rusiyasının istibdad rejimini günahlandığı kimi ziddiyyətli məqamlara toxunulub.

Açar Sözlər: 1905-1906-cı illər, Erməni-Azərbaycanlı Münaqişəsi, Erməni Terroru, Çar Hökuməti, “Daşnaksutyun”, Bakı, Şuşa

Abstract

The article deals with the elucidation of Armenian-Azerbaijani massacres of 1905-1906, the first ethnic conflict in the South Caucasus, in M.E.Rasulzade's journalism. Concerning the causes and course of the massacres, the position of the government of Russian Empire during the events have been analyzed and comparisons have been made. Contradictory points associated with Armenian-Azerbaijani massacres of 1905-1906 in his writings have been mentioned. The article touches upon contradictory points such as M.E.Rasulzadeh's approach to the Armenian-Azerbaijani conflict from the standpoint of a leftist, social-democrat and revolutionist, of which he was the bearer at that time and accusation of only the tyrannical regime of Tsarist Russia in the conflict, standing on the class and internationalist side.

Keywords: 1905-1906, Armenian-Azerbaijani Conflict, Armenian Terror, Tsarist Government, "Dashnaktsutsyun", Baku, Shusha

Giriş

1905-ci ilin fevralında Bakıda başlayan və tarixdə “erməni-müsəlman davası” kimi məşhurlaşan milli qırğınlar Cənubi Qafqazda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında baş vermiş ilk irimiqyaslı münaqişə idi. İki il davam etmiş və minlərlə insanın həyatına son qoymuş, diyarın sosial-iqtisadi həyatına ağır zərbə vurmuş bu münaqişəni təşkil edən, onu həyata keçirən “Daşnaksutyun” partiyasının təmsalında erməniliyin ən radikal hissəsi və erməni-qriqorian kilsəsi olmuşdu. Qırğınlar zamanı daşnakların əsas hədəfi “Böyük Ermənistan” ideyasının gerçəkləşməsində başlıca maneə olan Cənubi Qafqazın ən böyük xalqı – azərbaycanlılar idi. 1905-1906-cı illərdə Bakı, Yelizavetpol, İrəvan, Tiflis quberniyalarının müsəlman əhalisi misli görünməmiş terrora, zorakılığa məruz qalmış, öz yurd yerlərini tərk edərək, qaçqınlıq həyatını yaşamağa məhkum olmuşdu.

Erməni-azərbaycanlı münaqişəsi o dövrün mətbuatında daim diqqət mərkəzində olub, hadisələrə ilk qiymətlər də məhz qəzet səhifələrində verilirdi. Erməni və ermənipərəst mətbuatın bütün Rusiya miqyasında apardığı total dezinformasiya şəraitində Azərbaycan ziyalıları nəinki doğru informasiyanı cəmiyyətə çatdırmağa çalışır, eləcə də azərbaycanlıları və ümumilikdə müsəlmanları nüfuzdan salan yalançı ittihamları təkzib etməklə məşğul idilər. Bunun üçün əsas tribuna kimi yerli mətbuat və ilk növbədə Bakıdakı yeganə rüsdilli Azərbaycan qəzeti – “Kaspi” seçilmişdir. Mətbuat səhifələrində hadisələrə qiymət verilir və onların səbəblərini müəyyənləşdirmək cəhdləri edilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni müəlliflərindən fərqli olaraq, Azərbaycan publisistləri ilk vaxtlarda millətlərarası toqquşmalara qiymət verərkən kəskin aksentlərdən uzaq olmağa çalışırdılar. Əgər qarşı tərəf toqquşmaların “müsəlman fanatizmi”ndən qaynaqlandığını sübut etməyə çalışaraq, bunun üçün daim təhqiramiz və aşağılayıcı ifadələrdən istifadə edirdisə, azərbaycanlı müəlliflər, əksinə, iki xalq arasında ədavətin olmaması tezisini əsaslandırırdılar.

1. Qarabağ Qırğınları M.Ə.Rəsulzadə Publisistikasında

Öz imzasını müxtəlif mövzularla bağlı yazıları ilə artıq Azərbaycan mətbuatı səhifələrində təsdiq etmiş 21 yaşlı Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də bu münaqişəyə biganə qalmamış, erməni-azərbaycanlı qırğınlarına dair ümumilikdə yeddi məqalə yazmışdı. Maraqlıdır ki, toqquşmaların başlandığı 1905-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin bu mövzuya dair bir məqaləsi də yoxdur, halbuki təkcə həmin il ərzində M.Ə.Rəsulzadənin yaşadığı Bakı şəhərində üç dəfə (fevral, avqust və oktyabr aylarında) qırğınlar baş vermişdi. Yəni, M.Ə.Rəsulzadə bilavasitə Bakı

qırğınlarının şahidi olsa da, bu hadisələr nədənsə onun publisistikasında hələ öz əksini tapmamışdı.

M.Ə.Rəsulzadənin bu mövzuda ilk məqaləsi yalnız 1906-cı ilin əvvəlində işıq üzü görür. Məhz bu vaxt Qarabağdan qorxulu xəbərlər gəlməyə başlamışdı. Yanvarın 4-də “İrşad” qəzeti Azad bəy Vəzirovun Şuşadan Bakıya göndərdiyi və Azərbaycan əhalisinin acınacaqlı durumunu tam çılpaqlığı ilə göstərən teleqramını dərc edir. Teleqramda deyilirdi: “Şuşa müsəlmanlarının əhvalı çox yamandır. Hər bir yol ay yarımındır ki, erməni quldur dəstələri tərəfindən bağlanmışdır. Azuqə gəlmir. Un, qənd və hər bir an lazım olan zəxirə [azuqə – F.C.] poçta ilə gəlir. Baqaidə [əsl – F.C.] acliqdır. Acından tək-tək ölən vardır. Yekaterinodar və Xopyor polkundan [alayından – F.C.] iki yüz nəfər kazakların mühafizəsi ilə şəhərə gələn altmış furqon azuqəni Əsgəran səngərində ermənilər zəbt edibdirlər. Kazaklar heç bir iş görmürdülər. Polkun komandiri podyesaul Rıjanov dedi ki, Yekaterinodar polkunun komandiri əmr edibdir ki, kazaklar güllə atmasın və onların gözlərinin qabağında ermənilər furqonistləri soyub furqonları da, atları da apardılar. Erməni quldur dəstələri bütün o yerdə bildiklərinieyliyirlər. Bu dəstələr Malıbəyli kəndinin üstünə tökülüb bir neçə evi yandırdı və həməən dəstələr ştab-qvartira [qərargah – F.C.] olan Xankəndinin üstünə hücum edib kazakların gözünün qabağında orada olan müsəlmanların özlərini, arvadlarını və uşaqlarını doğradılar. Nəcəfqulu ağanın və həkim Mehmandarovun mülklərini yandırdılar. Şəhər müsəlmanlar sakin olan mərkəzdən bilmərrə [tamamilə – F.C.] ayrılıbdır. İşin nəticəsi müsəlmanlardan ötrü yamandır. Şəhərdə ermənilər müsəlmanları davaya çağırən kimi rəftar eyleyirlər...” (Vəzirov A., 1906: 1)¹

Bu teleqramın dərc edildiyi günün ertəsi – yanvarın 5-də M.Ə.Rəsulzadənin “İrşad” qəzetində “Kənddə müsibət” adlı təlaş və həyəcan dolu məqaləsi işıq üzü görür. On bir aydır Cənubi Qafqazın “iki millətin qanları ilə əlvan olduğunu” söyləyən müəllif yazır: “...biz bir-birimizi öldürməkdən, malını qarət, əmlakını təhriqdən (*yandırmaq*)² usanmıyoruz. Heç bir tərəf öz qəbahətini qanmayıb kuhi-atəşfəşan kimi, gah sakitləşib, hayi gurlayır, ədavəti şöləvər edirik.” (Rəsulzadə, 1992-d:24). 1905-ci ilin son aylarında Gəncədə və Tiflisdə baş verən toqquşmalardan sonra cəmiyyətin sülhün bərqərar olacağına inandığını deyən M.Ə.Rəsulzadə indi də Qarabağda başlayan qırğınların bu ümidi puça çıxardığını vurğulayır: “İndi hər kəs əhvalata nikbinlik deyil, ziştbinlik ilə baxırlar. Çoxları sülh və müsəlimətdən qəti-ümid edib, aləmi-ədavət və qisasda cövlan ediyörlər.” Lakin cəmiyyətdəki bu pessimizm əhval-ruhiyyəsini

¹ Teleqram müəllifinin Azad bəy Vəzirov olması “İrşad” qəzetində göstərilməsə də, bu barədə arxiv sənədində məlumat verilir. Bax: A.Vəzirovun Əhməd bəy Ağayevə, “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərinin redaksiyalarına teleqramı (tarixsiz) / Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi: fond 484, siyahı 1, iş 47, vərəqlər 1-2.

² Mötərizə içində kursivlə verilən izahlar M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin nəşiri, mərhum professor Şirməmməd Hüseynova məxsusdur.

təsvir etməklə yanaşı M.Ə.Rəsulzadə həmçinin “Çarəmiz nədir? Müsəlimgət haradan taparız?” suallarını verir və özü çıxış yollarını göstərir. Onun fikrincə, ilk növbədə qırğınların iqtisadi və siyasi nəticələrini nəzərə alıb hər iki millətin “qara cəmaəti arasında sülh və müsəlimgət mənəfətinə mitinqlər” təşkil etmək lazımdır.” (Rəsulzadə, 1992-d: 24).

M.Ə.Rəsulzadənin cəmiyyətin məhz bu təbəqəsi arasında sülhü təşviq etmək üçün işləmək zəruriliyini qabartması heç də təsadüfi deyildi, çünki hadisələrin gedişatı göstərdi ki, qırğınlar zamanı qətl, qarət, yangın və başqa zorakılıqlar məhz qara camaat tərəfindən törədilirdi və yalnız ziyalıların, din xadimlərinin işə qarışması nəticəsində hər iki xalqın aşağı təbəqələrini sakitləşdirmək mümkün olurdu.

M.Ə.Rəsulzadənin təklif etdiyi digər vasitələr qırğınlar zamanı zərərçəkmişlərə maddi yardımın göstərilməsi və mətbuatın qızışdırıcı məqalələr dərc etməkdən çəkinməsidir. İkinci məsələyə daha geniş toxunan müəllif yazır ki, erməni-müsəlman qırğınlarının bu qədər davam etməsinin səbəbkarı nifaq salan yazılar dərc etdirən nəşirlər və yazıçılardır. Erməni müəllifi G.Çalxuşyanın 1906-cı ildə nəşr etdirdiyi və başdan-ayağa müsəlmanlara qarşı iftira və ittihamlarla dolu kitabını nəzərdə tutan M.Ə.Rəsulzadə yazır: “Hərhaq “Erməni məsələsi və panislamizm” kimi kitablar əvəzində, məhəbbət və qardaşlığa çağıran risalələr nəşr etsə idilər, bu qədər nahaq qanlar tökülməyib, bu qədər evlər, xanimanlar bərbad olub viran qalmaz idi...” (Rəsulzadə, 1992-d: 24-25).

M.Ə.Rəsulzadə bu məqaləsində ilk dəfə qırğınların səbəbkarının da adını çəkmişdir, onun fikrincə, “erməni-müsəlman əlaqəsinə zərb-hərəkət verən idareyi-müstəbiddeyi maziyyə” olub, yəni münaqişənin səbəbkarı imperiya hökumətinin müstəbid idarəçiliyidir. Bütün sonrakı yazılarında o, bu fikri müdafiə edəcək, o dövrün bir çox müəllifləri kimi rus istibdadını, məmurları “şeytan” adlandıraraq, iki xalqı vuruşduran, onlar arasında nifaq salanları tənqid edəcək. Məsələn, “İrşad”ın 31 may 1906-cı il tarixli “Yenə də müsibətmi?!” adlı məqaləsində o, İrəvanda başlamış qırğınlara toxunaraq, onları da hökumət təxribatı ilə əlaqələndirib yazır: “Qan içməyi adət edən bu “şeytan” xədəmələrinə bu qədər də tökülən məsum qanlar görünür ki, kifayət etməyib, görünür ki, xəraba sevən bu bayquşlar vətəni-məlüfümüzü bilmərrə xak ilə yeksən etmək istəyirlər.” (Rəsulzadə, 1992-i: 44).

Erməni-azərbaycanlı qırğınlarında ardıcıl olaraq Rusiya imperiyasının hakim dairələrini tənqid edən M.Ə.Rəsulzadə başqa bir məqaləsində münaqişənin qarşı tərəfinə – ermənilərə də ittihamlar ünvanlamışdır. “İrşad”ın 4 iyul 1906-cı il tarixli sayında dərc olunan “İki nöktə” məqaləsində o, yazırdı: “Bu iki milləti barışdırmaq arzusunda olanların cümləsinə lazımdır ki, hər iki millətin fəqərəyi-kasibəsini qüvvətləndirib, daşnaksutyun kimilərin əlindən xilas

etsinlər. Böylə olmaz isə cümlə əhli-kəsəbənin sülhpərvər olmasından hərgiz danışmaq olamaz.” (Rəsulzadə, 1992-c: 51-52). M.Ə.Rəsulzadə əslində burada “Daşnaksutyun” partiyasının erməni cəmiyyətinə təsir gücünü, onun qriqorian kilsəsi ilə birləşərək ekstremist, terrorçu fəaliyyətə rəhbərlik etdiyini vurğulayırdı. Milli qırğınlar zamanı daşnak dəstələri ağır silahlardan istifadə edərək, müsəlmanların yaşadığı əraziləri tutur, onlara iqtisadi zərər vurur, əhalini yaşayış yerlərindən qovurdular. Özünün silahlı qüvvələrini yaradan “Daşnaksutyun” partiyası qırğınlar zamanı 100 minə yaxın adamı səfərbərliyə almış və onların saxlanılmasına 100 min rubl sərf etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin daşnakların ünvanına yazdığı sözlərə dərhal cavab gəldi. Tiflisdə çıxan erməni “Alik” qəzeti M.Ə.Rəsulzadənin “İki nöqtə” məqaləsinə etiraz edərək, müsəlman ziyalılarını rus hökumətilə əlbir olub erməniləri məhv etmək planının məhz daşnaklar tərəfindən puç edildiyini yazır və belə nəticə çıxarırdı ki, M.Ə.Rəsulzadə və digər ziyalılar “gördülər ki, bütün erməniləri qırmaq üçün qabaqca daşnaksutyunu puç etmək lazım gəlir.” (Rəsulzadə, 1992-c: 56). M.Ə.Rəsulzadə də öz növbəsində erməni müəllifinin bu çıxışını cavabsız qoymur və “İrşad”ın 21 iyul 1906-cı il tarixli sayında “Daşnaksutyunçuya rəddiyyə” adlı məqaləsində onu “panislamist”, “müsəlman feodalizminin bir layiqli nümayəndəsi” adlandıran “Alik” qəzetinə etirazını belə ifadə edir: “Yenə köhnə zurna! Hər vaxt bir kəs daşnaksutyunçulara müqabil durur isə, o saat daşnaksutyunçuların nəzərində Sultan Həmid, panislamizm və müsəlman feodalizmi mücəssəm oluyor.” (Rəsulzadə, 1992-b: 58).

2. M.Ə.Rəsulzadə Rusiya Hakim Dairələrinin Qırğınlarda Rolu Haqqında

M.Ə.Rəsulzadənin erməni-azərbaycanlı qırğınları mövzusunda ən sərt məzmunlu iki yazısı “Dəvət-Qoç” qəzetində nəşr olunmuşdu. Bakıda Azərbaycan və erməni dillərində çıxan sosial-demokrat yönümlü qəzetin 19 iyul 1906-cı il tarixli sayında dərc olunan “Mərazimizin çarəsi” məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə, – bir ildən artıqdır ermənilərlə müsəlmanlar arasında “şeytanın” əməli nəticəsində “fitnə toxumu düşüb, özünə müsaid bir zəmin tapdığı üçün göyərüb, nəşvü-nüma (*inkişaf*) etməkdədir” (Rəsulzadə, 1992-e: 19-20) – deyə hadisəyə diqqət çəkir. Lakin, erməni-müsəlman qırğınına geniş tərif verməyəcəyini vurğulayaraq müəllif cəmiyyəti hadisələrdən nəticə çıxarmağa, gələcəkdə bu cür qırğınların baş verməməsi üçün yollar axtarmağa çağırır: “İndi olan olub, keçən də keçib, gələcəyə çarə axtarılmalıdır... Fikr etməlidir ki, nə etmək lazımdır ki, bir də vətənimiz qan ilə əlvan olmasın, yəni biməna tökülən qardaş qanı ilə boyanmasın?!.. Hər bir naxoşluğun, mərazin illətini, səbəbini bilməmiş, ona hərgiz çarə etmək olmaz.” (Rəsulzadə, 1992-e: 20). Bunun üçün M.Ə.Rəsulzadə “sülh və müsəlmanlıq ilə yaşayan iki milləti barışdırıb, əvvəlki halətə gətirməkdən ötrü” “bəla”, “məraz”

adlandırdığı erməni-müsəlman qırğınlarının səbəbini tapmağı gərəkli hesab edir. M.Ə.Rəsulzadə iki xalq arasında baş verən hadisələrin səbəbini “cümlə Rusiyanı qanlı bir girdab içinə buraxan” istibdadda görür və oxucularına belə bir sualla müraciət edir: “Cənnət misal Qafqazı böylə cəhənnəmə döndərən haman Rusiyanın qeyri şəhərlərini məsələn: Odesi, Kişinyovu, Ukraynanı xunalud (*qanlı*) edən Rusiya istibdadı-qəddaranəsini kim tanımıyor?!” Bu zaman M.Ə.Rəsulzadə Qafqazı idarə edənləri xəyanətəkar əməllərdə günahlandıraraq onların bir neçəsinin adını da çəkir: “Zira ki, naqaşidzələri, əlixanovları, qoloşşapovları, lyutskiləri³, pivovarovları və qeyrilərini görüb də razı olmaq yaramaz.” (Rəsulzadə, 1992-e: 20).

Burada haşiyə çıxaraq qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin xatırladığı məmurların heç də hamısının erməni-müsəlman qırğınları zamanı oynadıqları rolunu birmənalı qiymətləndirmək olmaz. Belə ki, Qarabağ və Zəngəzur bölgələrinin general-qubernatoru V.N.Qoloşşapov istisna olmaqla, Bakı qubernatoru M.A.Nakaşidze də, Naxçıvan qəzasında xüsusi hərbi birləşmənin rəhbəri general M.Əlixanov da, Qazax qəzasında xüsusi hərbi birləşmənin rəhbəri general V.N.Levitski də, Şuşa qəzasının rəisi M.İ.Pivovarov da bəzi hallarda obyektiv mövqe tutaraq, erməni terroruna qarşı mübarizə aparmış, M.A.Nakaşidze və M.Əlixanov isə hətta bu mövqələrinə görə ermənilərin törətdiyi sui-qəsd nəticəsində həlak olmuşlar (Cabbarov,2022: 40-43, 54; Джаббаров,2018: 552-556). Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə istər mülki, istərsə də hərbi məmurların hamısına eyni qiyməti verir, bu da həmin dövrdə hökumətə müxalif siyasi qüvvələrə, o cümlədən M.Ə.Rəsulzadənin təmsil etdiyi sosial-demokratlara xas olan cəhət idi.

M.Ə.Rəsulzadə solçu qüvvələrin qırğınların ilk günlərindən başlayaraq irəli sürdüyü versiyayı əsas götürərək, münaqişənin imperiya hökuməti tərəfindən törədilən təxribat olduğu, bununla da hər iki xalqın diqqətini ölkədə başlayan inqilabdan yayındırmaq məqsədi daşdığı qənaətini bölüşürdü: “Bürokratlar Rusiya inqilabi-kəbirindən rəhayab (*xilas olan, qurtulan*) olub, xilaslıq tapmaq üçün biçarə rəiyyəti bir neçə vaxtda təhti-təzyiq və təkdirdə saxlamaq üçün olmazın hiylələr edib, hər bir ərzəl işlərə tənəzzül etdilər. İki milləti bir-biri ilə vuruşdurub, nahaq qanlar işində inqilabı qərq etmək istədilər...” (Rəsulzadə, 1992-e: 20).

Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadənin öz yazılarında ardıcıl olaraq müdafiə etdiyi bu tezis həmin dövrdə erməni-azərbaycanlı qırğınlarından bəhs edən digər azərbaycanlı müəlliflərin mövqeyindən fərqlənir. Məsələn, dövrü mətbuatda mövzuya dair məqalələrlə çıxış edən Əhməd bəy Ağaoğlu, Əli bəy Hüseynzadə, Rəhim bəy Məllikov, Eynəli bəy Sultanov,

³ Kitabda səhv verilib, Levitski olmalıdır (general-mayor V.N.Levitski Qazax qəzasına göndərilən hərbi birləşmənin komandiri idi).

Əlimərdan bəy Topçubaşov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Azad bəy Vəzirov, Firidun bəy Köçərli və b. birmənalı olaraq erməni-azərbaycanlı toqquşmalarının səbəbini hökumətin təhrikçiliyində deyil, erməni inqilabi partiyalarının terrorçu fəaliyyətində görürdülər. M.Ə.Rəsulzadənin millərlərarası toqquşmaların təşkilində “Peterburqun əli”nin olması tezisi üzərində dayanması, fikrimizcə, onun həmin dövrdə sosial-demokrat baxışları ilə əlaqədar idi. Belə ki, sosial-demokratlar qırğının ilk günlərindən etibarən hökumət əleyhinə kəskin bəyanatlar verərək, hadisələrdə birbaşa dövləti günahkar elan etmişdilər. Birinci Bakı qırğınlarından dərhal sonra - 1905-ci il fevralın 12-də Tiflisdə sosial-demokratların, esərlərin, gürcü “sakartvelo”çuların, həmçinin erməni hıncakçıları və daşnaklarının birgə bəyannaməsi buraxılmışdır. Bəyannamədə bildirilirdi ki, hökumət inqilabi dalğanın qarşısını almaq və zəifləyən mövqelərini qoruyub saxlamaq məqsədi ilə bir milləti başqa millətin üzərinə saldırır, “...muzdlu quldur dəstələri yaradır, Kişinyovda, Qomeldə və başqa şəhərlərdə yəhudi qırğınlarını təşkil edir, indi isə Qafqazda xeyli müxtəlif millətin yaşadığını bilərək, burada da həmin üsula əl atır. Bu məqsədlə çarın nökrələri Bakı qırğınını təşkil etdilər: müsəlman əhalisinin geriliyindən və cəhalətindən istifadə edib, onu əvvəlcədən silahlandıraraq müdafiəsiz və silahsız ermənilərin üstünə göndərdilər. Onlar müsəlmanların tam cəzasız qalacaqlarına söz verdilər və budur, Bakıda Kişinyov dəhşətlərini geridə qoyan faciə baş verir. Beş gün ərzində qan axır... Fəryad və ağlaşma şəhəri bürüyür. Polis tərəfindən qızıqdırılan müsəlman qaragüruhu elə vəhşiliklər törədirdi ki, türklərin törətdikləri bunların yanında heç nədir...” (Галоян, 1969: 76).

Həmin gün RSDFP-nin Tiflis və Bakı komitələrinin birgə bəyannaməsi də çıxmışdır. İ.V.Stalin tərəfindən yazılan bəyannamədə deyilirdi: “Və budur, çar hökuməti öz taxt-tacını möhkəmləndirmək üçün “yeni” üsul fikirləşir. O, Rusiya millətləri arasında nifaq salır, onları bir-birinin üstünə saldırır, proletariyatın vahid hərəkətini hissələrə parçalamağa və həmin hissələri bir-biri ilə vuruşdurmağa çalışır, yəhudi, erməni qırğınları törədir və s. Bunların hamısı qardaş qırğını vasitəsi ilə Rusiya millətlərini bir-birindən ayırmaq, onları zəiflədib hərəsini ayırı-ayrılıqda asanlıqla məğlub etmək üçündür!.. Onlar – çar hökumətinin agentləri şüursuz türkləri dinc ermənilərin üstünə təhrik edirdilər! Onlar – çar hökumətinin nökrələri müsəlmanlara silah və güllə paylayırdılar, polislərə və kazaklara türklərin geyimini geyindirib ermənilərin üstünə göndərdilər! İki ay ərzində onlar – çarın nökrələri bu qardaş qırğınını hazırlayıb və nəhayət, öz vəhşi məqsədlərinə çatdılar...” (Джаббаров, 2018: 376).

Göründüyü kimi, hər iki bəyannamədə azərbaycanlıların çar administrasiyasının təhriki ilə hərəkət etdiyi, onların fevral qırğınının əsas səbəbkarları olduğu iddia olunurdu. Bütöv bir xalqı avamlıqda və cahillikdə ittiham edən, onu qaniçən və cinayətkar dəstə rolunda qələmə verən rus, erməni və gürcü partiyaları qırğının əsas günahkarı olan erməniləri müdafiəsiz,

silahsız qurbanlar kimi təqdim edirdilər. Birinci bəyannamə isə daha bir cəhəti ilə maraq kəsb edir: sosial-demokratlar və eserlərlə birgə onu erməni şovinist partiyaları – “Hnçak” və “Daşnaksutyun”, yəni münaqişə tərəflərindən birinin maraqlarını ifadə edən siyasi qüvvələr də imzalamışlar. Sözsüz ki, burada hadisələrə heç bir obyektiv yanaşmadan söhbət gedə bilməzdi. Belə təsəvvür yaranır ki, bəyannaməni imzalayan partiyalar heç də bitərəf görünmək, erməniləri və azərbaycanlıları sülhə çağırmaq niyyətində deyildilər, əksinə, onlar ixtilafı daha da qızışdırmaq və bundan yararlanıb hökumətlə mübarizəni genişləndirmək istəyirdilər.

Məqalədə hər iki bəyannaməyə belə geniş diqqət yetirməyin səbəbi M.Ə.Rəsulzadənin hadisələrə nə üçün məhz bu mövqedən yanaşdığına, digər azərbaycanlı ziyalılardan fərqli olaraq ermənilərin hadisələrdə rolu haqqında bir kəlmə belə yazmadığının səbəbini aydınlaşdırmaq cəhdi ilə əlaqədardır. Görünür ki, M.Ə.Rəsulzadənin həmin dövr bölüşdüyü siyasi baxışları onun baş verənləri məhz bu cür qiymətləndirmək mövqeyinə gətirib çıxarmışdır. Lakin proseslərin obyektiv tədqiqi belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, hökumətin iki milləti vuruşdurmaqla öz gizli məqsədlərinə çatmaq niyyəti haqqında irəli sürülən tezislər qırğınların səbəblərini dərinlən təhlil etməyə mane olur, hadisələrin günahkarı olan erməniləri bir növ kölgədə qoyur, digər tərəfdən isə həm onların, həm də terrora məruz qalmış azərbaycanlıların günah və məsuliyyət dərəcəsini bərabərləşdirirdi. Bununla belə, etnik münaqişədə çar hökumətinin məsuliyyətini tamamilə inkar etmək fikri də qəbul edilməzdir. Belə ki, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında münasibətlərin 1905-ci ildə qanlı silahlı münaqişəyə çevrilməsi səbəblərindən biri (bəlkə də ən başlıcası) elə Rusiyanın apardığı genişmiqyaslı siyasət idi. Məhz Rusiya hakimiyyəti uzun onilliklər qonşu ölkələrin erməni əhalisinin Cənubi Qafqazda kütləvi məskunlaşmasına, diyarın iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında möhkəmlənməsinə şərait yaratmış və bunu əksər hallarda azərbaycanlıların hüquq və maraqlarının tapdanması hesabına etmişdi. İmperiya uzun müddət ermənilərin diyarda ağalığ etməsinə göz yumur, Osmanlı dövlətindəki erməni separatizminə maddi və mənəvi dəstək verirdi. Nəticədə isə mövqelərini gücləndirən ermənilər artıq zorakı metodlarla Cənubi Qafqazda da maksimal üstünlüyə nail olmağa qərar verdilər.

Bununla belə, hökumətin Cənubi Qafqazda digər yerli əhaliyə nisbətən ermənilərə daha üstün şərait və şərtlər yaratması heç də birmənalı olaraq erməni-müsəlman qırğınlarının məhz hökumət tərəfindən təşkil olunmasına dəlalət etmir.

“Mərzimizin çarəsi” məqaləsinin dərc olunduğu “Dəvət-Qoç” qəzetinin növbəti – 20 iyul 1906-cı il tarixli sayında M.Ə.Rəsulzadənin mövzu ilə bağlı daha bir yazısı çıxır. “Bəlayi-əzim” sərəlvhəli məqaləsində müəllif Dövlət dumasının buraxılmasından sonra Rusiyada

irticanın yenidən baş qaldırdığına işarə edərək, Qafqazda qırğınların növbəti dalğasını məhz bununla əlaqələndirir, tərribatçıların “gözəl Qafqazı cəhənnəmə döndərməyə, onu yenə də nahaq qanlara boyamağa” başladığını vurğulayır və konkret ad da çəkir – “qoloşşapovlar və onun həməfkarları hərəkət etdilər.” (Rəsulzadə, 1992-a: 21). Şuşadan dəhşətli xəbərlərin gəldiyini bildiren M.Ə.Rəsulzadə general-mayor V.N.Qoloşşapovun buraya sülh missiyası ilə göndərildiyini sərt tənqid edərək, generalın həmin missiyanı özünəməxsus tərzdə həyata keçirdiyinə işarə edir: “Qoloşşapov da “sülhçü”lüyünü bürüzə verib, toplar, tüfənglər, atəşlər ilə sülh etməyə başlamışdır... Atəş, güllə, xəncər, top, tüfəng – bularmıdır sülh aləti? Yağ odu söndürsə, Qoloşşapov ilə də top, tüfənglər ilə sülh çıxarıb narə-ədavəti (*silahlı ədavət*) söndürürlər.” (Rəsulzadə, 1992-a: 22).

M.Rəsulzadə bu məqaləsində V.N.Qoloşşapova birbaşa müraciət edir: “Ey vicdansız Qoloşşapov! Bəsdir, bəsdir içdiyiniz insan qanları, bəsdir iki milləti bir-birilə çalışdırıb, sonra hər ikisini də badi-fənaya verdiyiniz! Bu qədər insafsızlıq, vəhşilik olmaz ki, siz edirsiniz!!.. Bu yazıq, sərnigün millətlərdən nə istiyorsunuz. Bunlara nə vermişiniz ki, ala bilmirsiniz? İnanın ki, bir vaxt millət mühakiməsinin qabağında durub, tutduğunuz işlərdən sual-cavab olunacaqsınız! Qorxun o gündən ey cəlladlar, ey insan qanına ətşən (*susamış*) olanlar!” (Rəsulzadə, 1992-a: 22).

M.Ə.Rəsulzadənin Qarabağın və Zəngəzur bölgələrinin general-qubernatoru təyin edilən V.N.Qoloşşapovu sərt tənqid etməsi əbəs deyildi. Rus generalının münaqişə tərəflərinə eyni cür yanaşmaması, qərəzliliyi, ermənilərin törətdiyi cinayətlərin cəzasız qoyulması və əksinə, azərbaycanlılara qarşı sərt münasibət sonuncuların haqlı etirazlarına səbəb olurdu. 1906-cı ilin iyulunda Azərbaycan ictimaiyyətinin bir qrup nümayəndəsi (Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Ömər Faiq Nemanzadə və b.) baş nazir P.A.Stolipinə müraciət edərək V.N.Qoloşşapovun “erməni inqilab komitəsi tərəfindən idarə olunduğu” üçün onun Şuşadan geri çağırılmasını xahiş etdilər (Cabbarov, 2022: 115). Analoji xahişlə P.A.Stolipinə müraciət edən şuşalılar və Yevlax bəyləri də V.N.Qoloşşapovu yalnız şəhərin müsəlman hissəsini atəşə tutmaqda günahlandırırdılar (Cabbarov, 2022: 115). Gəncənin nüfuzlu din xadimi, axund Məhəmmədəli Pişnamazzadə isə H.Z.Tağıyevin adına göndərdiyi teleqramda qeyd edirdi: “nə qədər ki Qoloşşapov Şuşadadır, sakitlik gözləmək çətin olacaq.” Yelizavetpolluların general-qubernatoru dəyişdirmək xahişi ilə canişinə yazdıqları teleqramlar barədə məlumat verən axund xahiş edirdi ki, H.Z.Tağıyev də eyni məzmununda müraciət ünvanlasın (Cabbarov, 2022: 116). Azərbaycanlıların general-qubernator haqqında aramsız şikayətləri, nəhayət ki, öz nəticəsini verdi və 1906-cı il avqustun sonunda V.N.Qoloşşapov vəzifədən kənarlaşdırıldı.

M.Ə.Rəsulzadə “Bələyi-əzim” məqaləsini sadə insanlara, azərbaycanlılarla ermənilərin “həqiqi sülhpərəst olan füqərayi-kasibə” təbəqəsinə xitabı ilə tamamlayır, onları ayılmağa, səslərini qaldırmağa, etiraz etməyə, “şeytan”ın əlində alət olmamağa çağırır. Maraqlıdır ki, müraciət konkret sosial təbəqəyə – fəhlələrə, kasıblara ünvanlansa da, məhz bu sosial təbəqənin “həqiqi sülhpərəst” adlandırılması sual doğurur, çünki erməni-azərbaycanlı qırğınlarının bütün mərhələlərində məhz aşağı təbəqələr hadisələrin ən fəal iştirakçıları və qırğınların əsas icraçıları idilər. Barışıq, sülhyaratma missiyasını bütün hallarda yalnız ziyalılar, din xadimləri öz üzərlərinə götürürdülər və qırğınların baş verdiyi bütün regionlarda bu belə idi. Görünür, M.Ə.Rəsulzadənin bu misraları yazmaqla tamam başqa məqsədi olub – o, sadə xalqa səslənməklə onu yuxarı təbəqənin əlində alət olmamağa çağırır, dinc birgəyaşayışa dəvət edib. Məqalənin dərc edildiyi “Dəvət-Qoç” qəzetinin həmin nömrəsində M.Ə.Rəsulzadənin “Növhe” adlı şeiri də çap olunmuşdu. Şeirdəki iki bənd diqqəti cəlb edir:

“...Hökumət mayeyiifsad (*fitnə salma*),

Ki, qan içməklə dirmötad (*vərdiş edilmiş*).

Bu cəngi eylədi icad,

Ki, etsin bizləri bərbad...

Qədim qonşu, iki millət,

Dolanmış mehrlə hər vəqt.

Nə üz verdi ki, bu hörmət,

Mübəddəl (*dəyişdirilmiş, əvəz edilmiş*) oldu bərxirəd (*fikir*)?” (Rəsulzadə, 1992-g:23).

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə yenə də qırğınları hökumət tərəfindən qurulan fitnə adlandıraraq, hər iki millətin bu vaxtadək həmişə mehriban yaşadığını vurğulayır və dolayısı ilə onları vuruşduran üçüncü qüvvənin olmasına işarə edir. Qırğınların yenicə başladığı vaxtlarda bu qiymətləndirmə, yəni azərbaycanlılarla ermənilərin əvvəllər sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşaması və hansısa “qara qüvvələr”in hər iki milləti vuruşdurması, düşmən etməsi fikri hardasa anlaşılan idi. Lakin qırğınların daha geniş, daha qanlı və amansız xarakter aldığı 1906-cı ildə bu fikrin təkrarən səsləndirilməsi, ermənilərin qırğınlarda açıq-aşkar həm təhrikedici, həm təşkilatçı, həm icraçı rolunun üzərindən sükutla keçilməsi və ənənəvi “üçüncü qüvvə”, “şeytan”, “qara əllər” versiyasının təkrarlanması M.Ə.Rəsulzadənin solçu qüvvələrə xas olan qiymətləndirmə ilə həmfikir olduğunu bir daha təsdiq edir.

3. M.Ə.Rəsulzadə Qırğınların Nəticələri Və Dərsəri Haqqında

1906-cı ilin sonlarına yaxın Cənubi Qafqazda ermənilərlə azərbaycanlılar arasında qırğınlar və nifaq nisbətən səngiməyə başlamışdı. Bu cəhəti qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə

“Təkamül” qəzetinin 16 dekabr 1906-cı il tarixli nömrəsində “Şeytan işinin nəticəsi” adlı məqaləsində yazırdı: “İki millətin ağaları və rəisləri, burjua kirvələr, bəylər və xanların arasında olan rəqabəti-iqtisadiyyə ilə hazırlanmış bir zəmində hökumət dəsti-qəddaranəsilə edilən erməni-müsəlman hadisəyi-facianəsi lillahülhəmd (*allaha şükür*) intihayə üz qoymaqladır. Hər iki millətin ümumi arasında sülhpərəstlər artıb, millət xainlərinin, iki cəməatin çəkişməsində, dalaşıb vuruşmasında öz səadət və rifahını düzəldən müftin və fəsadçıların arzu və istədiklərinin xilafı olaraq, hər iki tərəf də atəş və qılıncdan əl çəkib... İndi hər bir türk və erməni keçmiş qara günləri yadına salıb, o əqilsizlik, o vəhşaniyyət, o düşmənin hiyləsinə allanıb, öz əli ilə özünə quyu qazdığı mələnətli, nifrətli dövrü ürək yangısı, cigərsuzluğu ilə yad etməkdədir.” (Rəsulzadə, 1992-h: 71).

M.Ə.Rəsulzadənin bu məqaləsində bir hissə xüsusi maraq kəsb edir. O, yazır: “...“şeytan” əlilə yapılan erməni-müsəlman müqatiləsi...bizə bir böyük səfalət, tükənməz fəlakət, yaddan çıxarılmayan rəzalət və həlakətyetirməkdədir. Budur, Qarabağ dağılmış, Zəngəzur talan olunmuş, yüzlərcə erməni və müsəlman kəndləri yağmaya getmiş, əkinəcəkləri əkməyə nə vaxt olub, nə də yerə səpməyə dən tapılmış. Minlərlə binəvalar çöllərdə qalıb “acından öldük, soyuqdan qırıldıq, eyinsanlar bizə imdad!” – deyə fəryadlarını asimana bülənd ediyolar... Budur “şeytan” işinin nəticəsi! Budur “millətçiliyin” səmərəsi, budur müxtəlif maskalar altında gizlənən firqələrin zalimənə qəti-rəhmanə işləri!” (Rəsulzadə, 1992-h: 72). M.Ə.Rəsulzadə bu sözlərlə hökumətlə yanaşı ilk dəfə qırğınların baş verməsində dolayısı ilə, ad çəkmədən erməni millətçilərini də günahlandırır, sosial-demokratların inkar etdiyi “millətçiliyi” tənqid edir.

M.Ə.Rəsulzadə qırğınlardan zərər çəkmişlərə ianə toplamağın, yardım göstərməyin zəruriliyini vurğulayır. Amma təkə bununla kifayətlənməməyi, hökumətdən də kömək göstərilməsinin tələb edilməyin zəruriliyini əsaslandırır: “Belə bir məqamda hökumətin borcudur ki, əhaliyə kömək edib onun dadına çatsın. Hökumət fəqət bundan ötrüdür ki, cəməətə dar gündə kömək edib onu hər bir xətalardan mühafizə etsin. Lakin bizim hökumətimizdən bu vaxtadək cəməətə nisbət bir kömək, bir ianə görünməyib və gözlənmir. Gərək biz cəməət, biz Qafqaz cəməəti, vətənimizin səadət və gələcəyini nəzərə alıb, hökumətdən istəyək ki, bu fəlakətadələlərə töycünü bağışlamaqla onlara əkmək üçün dən verməklə, ucuz qiymət ilə məişət ləvazimatı satmaqla və ümumi işlər açmaqla kömək etsin!!” (Rəsulzadə, 1992-h: 73).

Nəhayət, M.Ə.Rəsulzadənin erməni-azərbaycanlı qırğınlara dair sonuncu, “Milliyyət məsələsi” adlı məqaləsi “Təkamül” qəzetinin 16 dekabr 1906-cı il tarixli sayında dərc olunur. Bu məqalədə də M.Ə.Rəsulzadə özünün inqilabi ruhlu mövqeyinə sadıq qalaraq çar mütləqiyyətini baş vermiş qırğınlara əsas təşkilatçısı sayır və həmin dövr bütün mətbu

çıxışlarında olduğu kimi hədəf seçdiyi Rusiya istibdadının milli məsələdə də ən qədim və köhnə üsullarından birini istifadə etdiyinə diqqət çəkərək yazır ki, imperiya “özünə tabe olan millətləri bir-biriləyağışdırıb və tutuşdurub və bununla müxtəlif millətlər arasında ziddiyyət və düşmənçilik salıyordu.” (Rəsulzadə, 1992-f: 73). Belə ki, M.Ə.Rəsulzadəyə görə: “Hökuməti-mütləqə, yəni istibdad hökuməti, polisənin köməyi ilə qətl və qarətlər düzəldib cəməatin əclaflarını Cənubi Rusiyada yəhudilərin, Qafqazda müsəlman və ermənilərin üstünə qalxızdı. Hökumət bu siyasəti ilə istiyordu ki, həmin bu üsul ilə çomaq və qorxu idarəsinin üzərinə cəməət qəlbində olan nifrət və narazılığı yadlarından çıxarıb, məxluqi bir-birlərinə məşğul edərək özü asancasına tamam millətlərin üstündə sual və cavabsız hökm sürsün.” (Rəsulzadə, 1992-f: 74).

Sonuç

Beləliklə, Azərbaycanın XX əsr tarixində baş vermiş ən faciəli hadisələrdən biri – 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qırğınları dövrün digər mühüm hadisələri kimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin publisistikasında öz əksini tapmışdır. Milli münaqişənin səbəb və gedişinə dair birmənalı, bəzən ziddiyyətli yanaşmaları ilə bərabər M.Ə.Rəsulzadə bu mövzuya həsr etdiyi məqalələrində Cənubi Qafqazda mövcud olan milli, sosial, siyasi problemləri göstərmiş, xalqlar arasında sülhün və əmin-amanlığın ardıcıl tərəfdarı kimi çıxış etmişdir.

Kaynakça

- Cabbarov, F. (2022). *Qarabağda və Zəngəzurda ilk erməni-azərbaycanlı münaqişəsi (1905-1906)*. Bakı: Təhsil.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1992-a). Bələyi-əzim. *Əsərləri. I cild*. Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərneşr.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1992-b). Daşnaksütunçuya rəddiyyə. *Əsərləri. I cild*. Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərneşr.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1992-c). Kənddə müsibət. *Əsərləri. I cild*. Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərneşr.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1992-d). İki nüktə. *Əsərləri. I cild*. Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərneşr.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1992-e). Mərazimizin çarəsi. *Əsərləri. I cild*. Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərneşr.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1992-f). Milliyyət məsələsi. *Əsərləri. I cild*. Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərneşr.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1992-g). Növə. *Əsərləri. I cild*. Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərneşr.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1992-h). Şeytan işinin nəticəsi. *Əsərləri. I cild*. Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərneşr.
- Rəsulzadə, M.Ə. (1992-i). Yənə də müsibətmi?! *Əsərləri. I cild*. Toplayanı, tərtib və transliterasiya edəni Şirməmməd Hüseynov. Bakı: Azərneşr.
- Vəzirov, A. (1906). Qarabağ əhvalatı. *İrşad*. S:14.
- Галоян, Г.А. (1969). Сила интернационального единства (к событиям в Закавказье в начале 1905 года). *Историко-филологический журнал*. S:1.
- Джаббаров, Ф (2018). *Армянский экстремизм на Южном Кавказе: вторая половина XIX-начало XX вв.* Баку: TEAS Press.